

Centre d'Estudis Demogràfics

**LES ONADES MIGRATÒRIES
EN EL SISTEMA CATALÀ DE REPRODUCCIÓ**

Anna CABRÉ

328

*PAPERS
DE
DEMOGRAFIA*

2008

Centre d'Estudis Demogràfics

**LES ONADES MIGRATÒRIES
EN EL SISTEMA CATALÀ DE REPRODUCCIÓ**

Anna CABRÉ

328

L'article s'ha publicat a CABRÉ, A. (Coord.) (2007). *Immigració. Les onades immigratòries en la Catalunya contemporània*.
Barcelona: Fundació Lluís Carulla.

Centre d'Estudis Demogràfics

2008

LES ONADES MIGRATÒRIES EN EL SISTEMA CATALÀ DE REPRODUCCIÓ

Anna CABRÉ
acabre@ced.uab.es

Érem sis milions. Durant prop de dues dècades¹, la contínua validesa d'aquella dita publicitària de la Generalitat de Catalunya, «Som sis milions», ens va instal·lar en l'espai de certesa que ens donen les xifres constants, immutables. Aquest coneixement empíric ja era patrimoni de la persona del carrer quan l'any 1999 la població mundial va assolir els 6.000 milions d'éssers humans. No calia llavors ser un gran expert per esbrinar que els catalans i les catalanes érem exactament un de cada mil dels habitants del món. Encara que, es comentava, això no havia de durar gaire, perquè la població del món havia de seguir creixent, i la de Catalunya estava estancada i tenia unes perspectives no gaire dinàmiques.

I, de sobte, heus ací que som set milions! Més i tot: segons les xifres oficials ja érem 7.134.697 habitants el primer de gener de 2006, per ser exactes. A la mateixa data, la població mundial tot just acabava de superar els 6.500 milions d'ànimes. És a dir, que en els anys recents la població de Catalunya, com també la d'Espanya, ha crescut i està creixent força més de pressa que la població del món, està guanyant «quota mundial». El nostre pes relatiu en el conjunt dels humans ja frega l'1,1 per mil i ha augmentat el 10% en els darrers set anys.

¹ De fet, la consciència de ser sis milions ha durat més que el fet. Estrictament parlant, la dada (amb un marge de ± 100.000) va ser vigent entre 1981 i 1995. En canvi, les xifres de rectificació padronal, tradicionalment inflades, ja havien assolit els sis milions al final dels setanta. El Cens de 1981 les va resituar en 5.956.414 habitants, donant una falsa impressió de pèrdua de població que va ser recollida en portada pels diaris de l'època. Per altra banda, les dades del Cens de 2001, que amb 6.343.110 habitants deixaven clarament enrere la xifra màgica dels sis milions, no van ser conegudes fins un any més tard. Així doncs, la creença de ser sis milions ha durat prop d'un quart de segle, mentre que el fet en si va durar setze anys.

El principal factor que explica aquesta evolució imprevista és una onada immigratòria d'extraordinàries dimensions, protagonitzada per persones estrangeres que són originàries d'altres continents en llur gran majoria.

És natural que el que ha passat i està passant resulti sorprenent a Espanya, que amb aquest episodi sembla abandonar una experiència històrica de cinc segles d'emigració, voluntària o forçosa². Però a Catalunya, si ens atenim a la nostra història i no a les projeccions demogràfiques força restrictives que s'havien fet i amb les quals ara contrastem la realitat, el que sembla sorprenent és que sorprengui la immigració massiva.

Sobrevolem aquesta història nostra, per la via de síntesi que ens ofereixen les xifres. Deixem enrere el riquíssim episodi històric de la immigració francesa durant els segles XVI i XVII, portat al terreny del coneixement per Nadal i Giralt, i que considero l'experiència primigènica que va obrir el camí de les onades migratòries més recents. Limitem-nos als prop de tres segles que separen 1714 dels moments actuals. Seguint el fil de les operacions censals de què es disposa, i sense entrar en una crítica de fonts que no pertoca de fer aquí i que no alteraria bàsicament les magnituds, resulta que el nombre dels habitants de Catalunya es va doblar entre 1717 i 1787, de nou entre 1787 i 1860, altra vegada entre 1860 i 1950, i encara un cop més entre 1950 i 2002. És a dir, que, de mitjana, la població de Catalunya ha anat doblant cada 71 anys, ritme que correspon a un creixement anual acumulatiu sostingut de prop de l'1% al llarg de 285 anys³.

És arriscat especular sobre la possibilitat d'un doblament futur dels 6,5 milions de catalans que hi havia l'any 2002. Sí que sembla molt probable, en canvi, que els 4 milions d'habitants de 1960 segueixen complint la norma de doblament cada setanta anys, i es convertiran en 8 milions abans de 2030. Possiblement molt abans. Comparant les projeccions demogràfiques per a Catalunya⁴ amb les de la població mundial⁵, es conclou que el nostre país seguirà mantenint l'any 2030 una «quota mundial» superior a l'1 per mil,

² La celebració del cinquè centenari del «descobrimet» de les Amèriques, que havien de ser lloc de destí per a tantes i tantes generacions d'emigrants, va coincidir amb el cinquè centenari de l'expulsió dels jueus i de l'inici del progressiu foragitament de la població musulmana.

³ Els principals alentiments semblen haver estat causats pel fre dels episodis bèl·lics dels segles XIX i XX.

⁴ IDESCAT. Projeccions de població de Catalunya (base 2002). Principals resultats en els horitzons 2006, 2015, 2030 (Escenari Mitjà-alt, que es considera de referència). <http://www.idescat.net/cat/poblacio/projeccions>

⁵ Nacions Unides. World Population Prospects: The 2006 Revision (Variant mitjana) <http://esa.un.org/unpp>

nivell de representació que va assolir cap a 1800 i que haurà preservat contra tot pronòstic al llarg dels dos segles de l'explosió demogràfica global.

Resulta molt curiós el manteniment d'una pauta tan regular de creixement si es consideren els canvis radicals que s'han produït des del segle XVIII en els factors de la nostra dinàmica demogràfica⁶. Sembla que no admet dubte el fet que el creixement entre 1717 i 1860 es va deure gairebé exclusivament al creixement natural, a l'excés de la fecunditat sobre la mortalitat. En canvi, en el període entre 1860 i 2005, quan Catalunya ha arribat a significar-se en algun moment (pels volts de 1950) com a capital mundial de la baixa fecunditat, el principal motor del creixement demogràfic ha estat la immigració.

Seguint els passos de molts habitants del camp català que en la segona meitat del segle XIX s'havien dirigit cap a l'àrea de Barcelona i altres poblacions industrials o d'agricultura especialitzada, nous corrents immigratoris van travessar l'Ebre o van solcar el mar des de les Balears i el sud de la península Ibèrica. Alguns precursors van fer-ho des del darrer quart del segle XIX, acompanyats d'alguns estrangers⁷ i de molta gent que havia retornat de les darreres colònies espanyoles. Aquests moviments, significatius, van ser eclipsats, però, per les dues formidables onades del segle XX, la dels anys vint i les que es van estendre tot al llarg del tercer quart de segle. Sense comptar, és clar, la que estem presenciant en els moments actuals.

En resum, resulta, en primer lloc, que l'elevat creixement demogràfic no ha estat l'excepció, sinó la norma a la Catalunya dels darrers tres segles, seguint-hi sense decaure un ritme similar al de la població mundial. Resulta també, en segon lloc, que des de la fi del segle XIX, i sobretot al segle XX, la immigració ha estat el principal factor d'aquest creixement demogràfic tan contundent. I resulta, finalment, que aquesta aportació immigratòria, i el creixement que hi va associat, no s'han produït seguint una trajectòria llisa, sense sotracs, sinó més aviat de forma espasmòdica: els immigrants han vingut en grans onades.

⁶ Als segles XVI i XVII la immigració de francesos va ser molt intensa, però sembla que va contribuir més a frenar la decadència demogràfica i econòmica, compensant fams i epidèmies, que no pas a encetar una etapa de veritable creixement.

⁷ Bàsicament italians, que, a causa de la prohibició d'emigrar que imperava en el seu país, venien a embarcar-se cap a Amèrica i a voltes canviaven de projecte un cop eren aquí.

La gran onada d'ara, iniciada a les acaballes del segle XX, és la primera del nou segle i del nou mil·lenni. Fins quan ha de durar? N'hi haurà d'altres en un futur previsible? Per tractar de respondre a aquestes qüestions hauré de referir-me a l'esquema teòric sobre la demografia catalana que em serveix de guia i que ha anat destil·lant-se de la meva pràctica professional i de l'intens intercanvi d'idees amb persones dels més diversos estaments que, molt sortosament per a mi, aquesta pràctica ha fet possible. Anomeno aquest esquema sistema català de reproducció.

El sistema català de reproducció

A la fi dels anys vuitanta vaig culminar l'indescriptible aventura personal, iniciada més d'una dècada abans, d'elaborar una tesi doctoral⁸, la qual va ser publicada, encara deu anys més tard, amb el títol, durament pactat amb l'editor, d'«El sistema català de reproducció»⁹. Que no és el mateix sistema que a tot arreu?, em deia, com m'han qüestionat després, sorpresos, altres interlocutors. És una bona pregunta, que m'ha portat a considerar si el sistema català (en endavant SCR) és específicament català o forma part d'un conjunt més ampli. La conclusió provisional a què he arribat és que avui dia el SCR és vigent en tots els països, i són molts, que es poden permetre d'escolaritzar tots els menors de setze anys i mantenir a les aules una proporció elevada de joves menors de vint-i-cinc anys. Per tal de generalitzar l'esquema, penso que se'l podria anomenar sistema complex de reproducció¹⁰. El cas és, però, que a Catalunya aquest sistema regeix des de fa cent cinquanta anys pel cap baix, caràcter precursor que li atorga d'alguna manera dret a la denominació d'origen, el SCR¹¹.

Però en què consisteix aquest sistema?, es pot preguntar el lector encuriós. Doncs consisteix, per dir-ho breument, en el fet que, de manera sistemàtica, la constitució de cada nova generació de catalans és fruit tant de la reproducció biològica com de la incorporació substancial i permanent de persones nascudes fora, és a dir, d'immigrants. És un sistema

⁸ «La reproducció de les generacions catalanes 1856-1960», dirigida per Jordi Nadal i Oller. Universitat Autònoma de Barcelona, 1989. Premi Jaume Carner, Institut d'Estudis Catalans, 1990.

⁹ «El sistema català de reproducció», Barcelona: Editorial Proa, 1999.

¹⁰ Proposo dir-n'hi complex basant-me en la seva naturalesa binomial (biologia + immigració) que permet útils i suggeridores associacions, que no fan al cas, amb el nombre complex.

¹¹ Per trobar casos històrics de sistema complex hauríem de cercar més en la història urbana que en la de països sencers. Això fa pensar en el paper que hagi pogut tenir en el desenvolupament del SCR la presència i l'existència d'una realitat tan singular com és la ciutat de Barcelona.

que no es limita a rebre passivament la immigració com un episodi exogenerat, sinó que compta estructuralment amb la seva continuïtat i l'atreu activament quan convé. Els orígens dels migradors semblen per al SCR menys rellevants que el moment de la seva arribada, que coincideix gairebé sempre amb la temporada alta de l'economia, per dir-ho així.

La recerca que em va portar a concebre el sistema català de reproducció no enfocava inicialment la immigració, sinó la fecunditat. Va ser inspirada per la lectura casual, quan era estudiant de demografia a França, del gran clàssic *Catalunya, poble decadent*¹², que Josep Antoni Vandellós i Solà publicà l'any 1935 i que ha estat llibre de capçalera de molts pensadors importants al nostre país. Vandellós, que era economista i estadístic¹³, estava al dia dels darrers desenvolupaments de la metodologia que ara anomenariem demogràfica, basada en la teoria de les poblacions estables. Esgrimint el concepte llavors emergent de «taxa neta de reproducció»¹⁴, o indicador de Kuczynski, i fent meritòries estimacions d'indicadors de fecunditat i de mortalitat a Catalunya, Vandellós advertia que la reproducció biològica era baixa i minvaria, que era del tot insuficient, a la llarga, per mantenir la població de Catalunya. Admetia que la immigració era necessària per a l'economia i que continuaria arribant, i advertia, amb una prosa inflamada de patriotisme, que, si no hi havia un canvi de tarannà, dia vindria que Catalunya fóra plena de gent, però no de catalans.

Vandellós va escriure als anys trenta. Jo el vaig llegir i rellegir als anys seixanta i setanta. Al seu temps, els plantejaments etnicistes, per no parlar dels clarament racistes, imperaven en les més prestigioses revistes científiques del nostre àmbit, amb una notable transversalitat respecte dels posicionaments polítics dels autors. Després de la Segona Guerra Mundial, dels horrors que s'hi van produir i dels que van ser revelats, el discurs que abans havia estat políticament correcte va esdevenir literalment tabú. Quan va caure a les meves mans per primer cop, el llibre de Vandellós, començant pel seu propi títol, em va causar no sols un xoc, sinó un profund rebuig. No sols m'indignava que algú, per bona

¹² Catalunya, poble decadent, Barcelona: Edicions 62, 19852, amb pròleg de Jordi Nadal i Oller.

¹³ Va ser el director del primer Institut d'Estadística de Catalunya, on en pocs anys va deixar una tasca feta molt impressionant.

¹⁴ De manera simplificada i adaptada als nivells de supervivència actuals, la taxa neta de reproducció ha triomfat en els nostres dies en la forma de la xifra mítica dels 2,12 fills per dona que caldria tenir, diuen, per mantenir el «reemplaçament generacional». No és aquí el lloc per mostrar que es tracta d'un concepte massa imprecís i discutible per mesurar-lo amb tants decimals.

intenció que hi posés i per molt autogovern de què gaudís quan el va escriure, titllés de «decadent» la meua Catalunya estimada i llavors tan malaurada. També discrepava del tot de la seva argumentació. Si el crim denunciat era la fecunditat insuficient, jo mostraria que es tractava d'una falsa acusació, que utilitzant indicadors més recents i més complexos, com la «taxa de reproducció dels anys viscuts» proposada l'any 1965 pel meu professor Louis Henry, fóra palès que la fecunditat havia estat baixa, però suficient, i que Catalunya no era un poble decadent, sinó un poble intel·ligent. Amb una joventut comparable a la de Vandellós al seu dia, armada com ell amb la metodologia més actual i guiada per un impuls no menys patriòtic que el seu, em vaig proposar, com aquell qui diu, restablir el bon nom de Catalunya per la via de la demografia, la mateixa via per la qual, al meu parer, havia estat atacat. Així va començar l'aventura investigadora que em va mantenir ocupada, poc o molt, durant els següents trenta anys.

Després de llargues i complicades reconstruccions de l'històric demogràfic de les generacions nascudes entre 1856 i 1960, el detall de les quals he d'estalviar per força al lector, vaig assolir el meu principal objectiu: mostrar que sense immigració la població de Catalunya no hauria decrescut en cap moment del segle XX. Així doncs, la fecunditat havia estat suficient, la decadència s'esvaïa¹⁵. S'havia produït una adaptació increïblement ajustada del nombre de naixements a l'evolució de l'esperança de vida, un canvi de quantitat per qualitat, una mostra de comportament econòmic, intel·ligent.

A mesura que anava avançant el meu treball, anava creixent el meu respecte i la meua admiració pel contrincant intel·lectual que m'havia autoimposat. Era increïble la quantitat de coneixement que havia creat amb les poques eines i les poques dades de què disposava, i encara era més increïble la dosi de significat que n'havia sabut extreure. Per altra banda, els factors explicatius de la baixa fecunditat que ell invocava no eren diferents dels meus, encara que ell fes valoracions negatives d'allò que jo trobava positiu (i a l'inrevés), com ara l'alliberament de la dona, la vida urbana i l'afany per la promoció social pròpia i dels fills. I, finalment, tampoc no s'havia equivocat gaire, Vandellós, perquè, tot i que segons els meus càlculs la població de Catalunya no hauria minvat mai, el fet és que tampoc no hauria crescut gens: hauria passat dels prop de 2 milions d'habitants l'any 1900 als

¹⁵ Si es porta l'anàlisi a cada generació en particular, resulta que amb el criteri de Vandellós, el de Kuczynski, només les nascudes entre 1936 i 1950 hauríem superat el repte de tenir més d'un fill per mare; les altres noranta generacions considerades no haurien superat la prova. En canvi, amb el meu criteri, el de L. Henry, noranta generacions haurien complert l'objectiu de produir més anys-fill/filla que anys-pare/mare, que és el que realment fa créixer la població. A les quinze generacions insuficientment reproductives, les nascudes de 1911 a 1925, els podríem aplicar el factor eximent d'«infortuni històric» (crisi, guerra...).

aproximadament 2,36 milions l'any 1980, i a no més de 2,5 milions a dia d'avui. Gairebé res en una Espanya de 45 milions i en un món de 6.600 milions.

Crido l'atenció sobre aquestes dades perquè en el moment d'obtenir-les jo ja sabia, com tothom, que érem sis milions, dues vegades i mitja el que hauríem d'haver estat sense migracions d'entrada ni de sortida. I em venia al cap aquella afirmació vandellosiana segons la qual dia vindria que Catalunya fóra plena de gent, però no de catalans. I pensava que per a mi, per als meus contemporanis, aquest moment no estava en el futur, sinó en el passat. Tècnicament, podia considerar que dit moment fóra aquell en què la població real hauria duplicat amb escreix la població projectada sense migracions. Podria considerar llavors que «l'element no català» (sic) havia passat a ser majoritari. Doncs bé, segons els meus càlculs, aquesta línia de tall entre la Catalunya catalana i la que representa que no ho és se situaria l'any 1964. Si les meves projeccions no arrenquessin de 1900, sinó de 1860, per exemple, l'instant fatídic s'hauria produït abans, segurament en els anys cinquanta. Resulta, doncs, que fa mig segle, més o menys, que Catalunya ja no és la que era, aquell món on «l'element català» era majoritari i que Vandellós cridava els seus coetanis a conservar. El que per al nostre autor era una catàstrofe que calia evitar, una població on «l'element no català» (migradors directes i la seva part de descendents) pogués pesar els dos terços del total, és l'única realitat que han conegut no sols els nouvinguts recents, sinó també una major part de la població actual nascuda a Catalunya, que massivament s'identifica com a catalana i se'n sent, però que és majoritàriament fruit dels corrents migratoris espanyols del segle XX.

M'agradaria saber què en pensaria ara Vandellós, del seu propi llibre, de les seves prediccions i de l'evolució real de la societat catalana. La seva mort prematura l'any 1949 va impedir que presenciés allò que, per generació, li hauria correspost observar: la gran explosió demogràfica de 1955-1980, amb la seva formidable onada immigratòria, però també amb els seus aspectes inesperats d'augment de la fecunditat i rejuveniment de l'estructura. Si Vandellós no hagués mort a Nova York als cinquanta anys, com hauria evolucionat el seu pensament? Com hauria conceptualitzat els canvis tan extraordinaris que ens ha tocat viure i que ens han fet el que ara som? Seguiria parlant dels elements «català» i «no català»? Seguiria pensant que ser català ve amb la sang? Sincerament, crec que no. Era un home extraordinàriament intel·ligent i obert a la reflexió i al coneixement, i crec que, si hagués viscut, el seu irrefrenable amor al país l'hauria conduït a uns plantejaments més arrapats a les noves realitats i, per tant, més útils per pensar Catalunya ara i aquí.

M'agrada aquesta ficció d'un Vandellós agraciat per la longevitat, autoactualitzat. Difícilment, a menys que hagués arribat a ser centenari, li hauria abastat la vida per poder assistir a l'onada immigratòria actual. Però ens hauria pogut deixar les seves reflexions sobre l'onada anterior, una obra de maduresa que hauria completat la seva obra de joventut, que és l'única que ens serà donat conèixer. I això hauria ajudat força, en uns moments en què el nou fet migratori revifa vells discursos que passen per nous, mentre la societat celebra una vegada més, i no sabem quant de temps ho podrà fer, una dansa de l'abundància que no es pot ballar sense forasters.

Reflexions finals

Quan vaig escriure *El sistema català de reproducció*, l'any 1989, influenciada sens dubte per la foscor econòmica de la dècada que el precedia, vaig considerar que el SCR havia tingut vigència durant el període d'un segle i mig que jo havia estudiat, però dubtava molt que continués en el futur a causa de la importància numèrica de la població jove i la dificultat d'inserció laboral que tenia. Massa oferta interna, deia, per pensar en nous migradors. Mostrava així una adhesió implícita a una concepció substitutòria entre joves i migradors, força estesa de fet, que avui dia no sostindria, ans al contrari. En tot cas, vaig errar.

Quan el llibre es va publicar, l'any 1999, ja tenia alguns elements per rectificar les conclusions. Havien passat deu anys, el nen Suleiman Bah, fill de l'Estartit i nascut al mateix temps que el meu text, ja era un enxaneta crescutet dels Bordegassos de Vilanova, la fotografia dels quals il·lustra, millor no pot ser, la portada del llibre¹⁶. El vent havia canviat, els naixements, els immigrants, l'ocupació, la venda de pisos, tot augmentava. Però no vaig canviar les conclusions per no haver de canviar més coses i, per omissió, vaig seguir dient -i publicant, que és pitjor- que el sistema català de reproducció estava segurament acabat.

I ha resultat que no. Ha resultat que és ben viu. Que ens trobem a la cresta d'una nova onada d'immigració, de creixement demogràfic. Que estem en els moments àlgids. Que, més que saber què passarà a mitjà i llarg termini, com sovint ens pregunten als demògrafs, el tema és, en aquests moments, saber què està passant ara mateix. I què passarà en els pròxims cinc anys, deu com a màxim.

¹⁶ Per cert, els Bordegassos van passar a ser colla de nou aquell mateix any.

No hem de ser cofois i pensar que l'experiència aliena ens és inútil. De cap manera. Però, en matèria d'immigració, la nostra experiència és tan rica, i fins a cert punt tan reeixida, que faríem bé d'estudiar-la en primer lloc en tots els seus aspectes, per mantenir-ne aquells que han funcionat i corregir, si es pot, els que no han anat tan bé. Fins i tot per saber què és allò més probable que passi si no es fa res, i això ens donarà una idea del grau de necessitat de les polítiques específiques relacionades amb la immigració.

És un error considerar, com a voltes es fa, que ens trobem davant d'un fet nou, mai vist. Al contrari, ens trobem davant d'un nou episodi en el procés de construcció de la societat catalana, procés que té una considerable continuïtat i que no sols implica la demografia. El SCR és més que demografia, conforma un sistema de reproducció social que mobilitza aspectes econòmics (adaptació extrema a la conjuntura, cicles molt acusats), sociològics (elevada promoció social, intrageneracional i intergeneracional), familiars (baixa fecunditat, mercat matrimonial molt obert, «barreja») i culturals (preocupació extrema per la cohesió, normalització, conreu de la identitat i dels seus signes). No és aquest el lloc per desenvolupar tots aquests punts; però, en tot cas, val la pena estudiar-los, i fer-ho en les seves interrelacions i les seves interconnexions, tal com es donen en la vida real. Totes les ciències socials hi han de fer la seva contribució sostinguda i han de tenir els mitjans, principalment humans, per fer-ho. No han de ser només les parentes pobres de les disciplines de moda.

En tot cas, en aquests moments més que mai Catalunya està seguint el manament implícit que figura en el nostre himne nacional, el de ser «rica i plena». Són adjectius que tenen moltes lectures, les més òbvies de les quals els relacionen amb l'economia i la demografia.

I recordem també que aquest objectiu, ser «rica i plena», s'havia d'aconseguir partint de l'element humà, «aquesta gent tan ufana i tan superba». I qui era aquesta gent quan es va escriure el «Cant dels Segadors» cap a 1640? Era una població que havia rebut durant més d'un segle una onada impressionant de súbdits del rei de França, occitans alguns, però no tots ni de bon tros. Immigrants que van canviar molts dels costums, dels aspectes de la parla, de les activitats i les maneres de treballar que hi havia aquí. Com el meu avantpassat, Joan Piera, teixidor de lli, francès. És el que en diu el registre de matrimonis quan es va casar a Sarrià l'any 1567 amb Antònia Jaumina, de qui no sabem més detalls. Era catalana? Era francesa, també? No sempre eren ben vistos ni ben admesos aquells francesos. Gavatxos, en deien. I els seus fills, fills de francès i catalana, eren, segons el diccionari, «xarnegos». D'aquells gavatxos i d'aquells xarnegos, que figuraven, nombrosos, entre

aquella gent tan ufana i tan superba, venim, sovint pels quatre costats, aquells que podríem caure en la temptació de considerar-nos catalans de soca-rel. És bo recordar-ho en moments en què el discurs de nosaltres/ells guanya terreny, com no podria ser d'altra manera ateses les circumstàncies.

Les persones passem i els pobles romanen, amb individus diferents, però amb fils conductors que raras vegades es trenquen o es perden del tot. Recordem com s'ha fet el nostre poble, recordem-ho amb molt realisme i amb poca fantasia, partint principalment de la història de les persones i de la vida quotidiana. Així podrem mantenir ben viva la confiança per pensar i esperar un futur no menys nostre i no menys estimable que el passat que ens ha fet com som.